

ANNA RADUNCEVA, *Doistoriceskoe iskustvo v Bolgarii piatoe-vtoroe tisiaceletie do n. e.*, Sofia Press, 1973, 118 p., 117 fig. și 2 hărți.

De curînd, sub semnătura Anei Radunceva a apărut la Sofia, în condiții grafice excelente, volumul privind arta preistorică în Bulgaria. Lucrarea (foarte bogat și frumos ilustrată) cuprinde o scurtă traducere, urmată de textul propriu-zis, alcătuit din capitolele: I. Ceramica; II. Figurine antropomorfe; III. Figurine zoomorfe; IV. Vase zoomorfe; V. Podoabe; urmate de încheiere, note, explicația figurilor și bibliografia.

În introducere autoarea explică metodele după care se va ghida și perioadele la care se va referi în lucrare. La început, pe bună dreptate, regretă că deși în ultimii ani s-au făcut multe și ample săpături (în diferite complexe din epoca neolitică și din epoca bronzului) materialele încă nu au fost publicate, ceea ce provoacă unele dificultăți în cunoașterea și interpretarea istorică. Datorită lipsei descoperirilor de caracter artistic din epoca paleolitică și din epoca mezolitică, autoarea este nevoită să se refere, din evoluția de 200 000—150 000 de ani a preistoriei Bulgariei, numai la perioada cuprinsă între mileniul al V-lea și prima jumătate a mileniului al II-lea î. e. n. Aici se cuvine să menționăm că autoarea se oprește la o concepție justă de a analiza „arta preistorică” în directă legătură cu activitatea economică, cu organizarea socială și cu manifestările religioase.

Capitolul referitor la evoluția ceramicii începe cu o foarte scurtă introducere în care se arată că în epocile avute în vedere, în domeniul ceramicii, se constată transformări și schimbări permanente. Unele s-au produs pe nesimțite, altele însă și-au făcut apariția brusc. În această a doua alternativă autoarea arată că ele se manifestă „fără o cauză evidentă, așa că este aproape imposibil de stabilit legătura lor cu tradiția culturală mai veche”. După părerea noastră, în astfel de cazuri nu mai poate fi vorba de o evoluție normală, gradată, ci de o schimbare importantă calitativă (de ordin economic) și de cele mai multe ori de caracter etnic, datorită pătrunderii, din afara ariei de răspîndire avute în vedere, a unor comunități care fie că au respins vechea populație, fie că au asimilat-o în parte păstrînd în astfel de cazuri unele elemente de tradiție mai veche.

Trecînd la prezentarea ceramicii din epoca neolitică (între sfîrșitul mileniului al VI-

lea î. e. n. și a doua jumătate a mileniului al V-lea î. e. n.) autoarea adoptă periodizarea tripartită a neoliticului și atribuie (ca și alți specialiști): *neoliticului timpuriu* grupa culturală Kremikovți-Karanovo I (sfîrșitul mileniului al VI-lea î. e. n. și începutul mileniului al V-lea î. e. n.); *neoliticului mijlociu* grupa culturală Karanovo II (mijlocul mileniului al V-lea î. e. n.) și *neoliticului tîrziu* grupa Karanovo III (a doua jumătate a mileniului al V-lea î. e. n.).

În privința clasificării amintite vrem să ne oprim asupra a două aspecte ale problemei:

a) Mulți dintre specialiștii bulgari folosesc, în continuare, în principal, pentru definirea culturilor neolitice denumirile date cu aproape patru decenii în urmă în funcție de observațiile și de descoperirile din importanța și impresionanta așezare tell de la Karanovo. De atunci însă cei doi cunoscuți arheologi: regretatul V. Mikov și Gh. I. Gheorghiev și-au schimbat punctul de vedere, respectiv numerotarea straturilor, ceea ce poate provoca unele încurcături. Considerăm că ar fi preferabil (așa cum procedează și unii specialiști bulgari) să se adopte numirile definitorii date fiecărei culturi după cîte o așezare deosebită. Dealtfel, unele dintre aceste denumiri date cu decenii în urmă încă de către James H. Gaul, sînt folosite tot mai des în lucrările de specialitate. Alte denumiri, mai recente, își fac și ele treptat cale înlocuind cu timpul denumirea mai veche. După părerea noastră, folosirea unei terminologii care să se bazeze pe denumiri împrumutate de la alte așezări dect Karanovo ar ușura mult — în special pentru specialiștii străini — înțelegerea evoluției culturilor neolitice din Bulgaria, precum și raporturile lor cu alte culturi din ținuturile vecine. O astfel de modificare este cu atît mai necesară, cu cît în ultima vreme specialiștii bulgari au început — pe baza observațiilor stratigrafice și de conținut — să definească faze de evoluție în cadrul fiecărei culturi neolitice (unele culturi au pînă acum patru faze, cum este de exemplu cultura Marița). Dacă avem în vedere evoluția cercetărilor arheologice din următoarele decenii, este posibil ca fiecare fază actuală să fie subîmpărțită în etape, ceea ce ar duce — dacă se va menține metoda de a fixa terminologia de pînă acum — la termeni urmați de cîteva cifre și litere, ceea ce evident nu este de dorit.

b) I-am reproșat autoarei o oarecare inconsecvență terminologică pentru că utilizează termenul de „grupă culturală” dându-i două sensuri deosebite: atunci când vorbește despre grupa culturală Kremikovți-Karanovo I, în text precizează, în chip just, că este vorba de două culturi deosebite: *teritorială* (una în sud-estul Bulgariei și alta în vestul țării) și *cronologică* (cultura Kremikovți fiind mai veche, iar cultura Karanovo fiind mai recentă). În schimb, atunci când se vorbește despre grupele culturale Karanovo II și Karanovo III autoarea se referă la câte o singură cultură. Ținem să subliniem punctul de vedere al autoarei, care, prin comparație cu descoperirile de la Hacilar, consideră că evoluția culturii Kremikovți s-a desfășurat înaintea culturii Karanovo I. Merită toată atenția ipoteza formulată de autoare conform căreia descoperirea (în regiunile vecine spre sud și vest de Rodopi) unor complexe similare celor din nivelurile inferioare de la Hacilar permite presupunerea, meritorie, cu care sîntem de acord, că în zonele din sudul și mai ales în sud-estul Bulgariei pot exista complexe neolitice mai vechi decît cele de tip Karanovo I.

În prezentarea ceramicii culturilor Kremikovți și Karanovo I autoarea are dreptate când consideră că formele vaselor au fost împrumutate din natură și că materialul ceramic descris, în comparație cu ceramica din toate celelalte perioade ale preistoriei, are formele și ornamentele realizate la un nivel înalt și pe drept subliniază că „simțul exact al mărimilor, simțul ritmului și succesiunea motivelor decorative au dat posibilitate olarului pictor să realizeze o unitate între forma artistică a vasului și funcția lui utilitară”.

În încheierea acestui paragraf credem că era necesar să se amintescă unele date despre ceramica din cele câteva complexe de tip Starčevo existente în preajma Dunării, în partea de nord-vest a Bulgariei.

Paragraful următor se referă la ceramica grupei culturale Karanovo II. Autoarea arată că formele ceramicii își au rădăcinile în seria formelor din cultura Karanovo I, numai că devin mai uniforme. Se păstrează vasele cu picior. În legătură cu acest paragraf am supune discuției specialiștilor, în special colegilor bulgari, problema dacă nu cumva ceea ce se consideră a fi cultura Karanovo II, nu este de fapt decît o simplă fază din evoluția culturii Karanovo I. Fază în cursul căreia, cum e și firesc, s-au produs anumite modificări în privința ornamentării, adică a dispărut decorul pictat și locul său a început să fie preluat de decorul canelat. În același timp s-a păstrat o mare parte din gama formelor ceramice, care au suferit numai unele modificări (de exemplu vasele cu picior, asupra cărora atrage atenția și autoarea volumului). Ar fi interesant dacă s-ar face analiza amănun-

țită, comparativă, a tuturor categoriilor ceramice din culturile Karanovo I și Karanovo II, spre a se vedea în ce procent anume (probabil foarte redus) este reprezentată ceramica cu decor pictat (evident în cultura Karanovo I) în raport cu celelalte categorii ceramice și care dintre acestea s-a menținut în continuare și în ce procent, în cursul evoluției comunităților culturii Karanovo II. De asemenea ar fi utilă studierea comparativă a tuturor elementelor *culturii* materiale și spirituale din cele două culturi menționate, pentru a se ști ce anume s-a păstrat și ce s-a schimbat.

Autoarea, studiind ceramica grupei culturale Karanovo III (poate ar fi mai potrivită denumirea de cultura Veselinovo), arată că odată cu apariția culturii în sud-estul Bulgariei „formele vaselor s-au schimbat, ajungînd de nerecunoscut, brusc apar elemente cu totul străine tradiției locale existente. În plus ele apar într-o formă altă de dezvoltată. Încît sînt imposibil de dovedit legăturile lor cu formele mai vechi”. Toate acestea dovedind — după părerea autoarei —, în general, că la sfîrșitul neoliticului „în arta ținuturilor bulgare a fost introdusă o tradiție evoluată”. O astfel de părere poate fi formulată numai prin compararea izolată a materialelor ceramice din cultura Karanovo II și a celor dintr-o fază dezvoltată a culturii Karanovo III; dacă însă se analizează materialele din perioadele intermediare — sîntem siguri — s-ar putea preciza legătura genetică a celor două culturi și deci evoluția locală a comunităților culturii Karanovo III.

În continuare toate celelalte culturi documentate în Bulgaria pînă la începutul epocii bronzului sînt atribuite epocii neolitice și anume: grupa culturală Kaloianoveț — Karanovo IV (sfîrșitul mileniului al V-lea și începutul mileniului al IV-lea), apoi grupa culturală Karanovo V (prima jumătate a mileniului al IV-lea î. e. n.), în legătură cu care sînt tratate și alte aspecte culturale din diferite părți ale țării. În acest capitol credem că era mai bine ca fiecare cultură să fie tratată într-un paragraf deosebit.

Despre comunitățile culturii Kaloianoveț — Karanovo IV se arată că erau răspîndite pe un teritoriu nu prea vast din Cîmpia Traciei și că straturile de cultură corespunzătoare din diferite așezări au numai cîte 0,30—0,40 m grosime, ceea ce ar dovedi o locuire de scurtă durată. Ne întrebăm dacă nu cumva este vorba de o impresie provizorie datorită numărului încă redus al cercetărilor din astfel de complexe. În privința duratei unei culturi sau faze înclinăm să credem că aceasta nu poate fi judecată numai în funcție de grosimea stratului de cultură, care poate fi mai subțire, datorită, nu atât intensității locuirii, ci unui

anumit mod de trai, care avea drept consecință schimbarea la intervale relativ scurte a locului de așezare.

În lucrarea recenzată, și cultura Kaloianoveț este considerată — pe nedrept — ca aparținând unui grup de comunități pătrunse în Tracia, venind de undeva din afară. Autoarea consideră că în perioada corespunzătoare culturii Kaloianoveț s-a produs un regres în domeniul ceramicii. Se arată că au fost uitate metodele de plină atunci de pregătire a pastei ceramice, gama formelor s-a schimbat cu totul. Începând să predomină seria castroanelor. Nu putem fi de acord cu părerea formulată de autoare, deoarece în cursul epocii neoneolitice, în diferite teritorii, s-au produs modificări continue ale metodelor de pregătire a ceramicii, a formelor și modului de ornamentare (unele metode mai vechi coexistând de foarte multe ori cu cele noi), fără schimbări etnice, pe bază de evoluție firescă. În cazul ceramicii culturii Kaloianoveț considerăm că realizarea decorului trasat (deosebit de îngrijit și încrustat cu materie albă), nu este cu nimic inferior, caltativ, putem spune că era chiar mai greu de realizat decât decorul pictat. Subliniem că — după părerea noastră — atunci a început să se desfășoare un proces cu implicații mai largi în Tracia, ca de altfel și în alte regiuni (puțin mai târziu), de trecere la o altă metodă de ornamentare a ceramicii.

Desprinderea culturii Kaloianoveț de culturile precedente de pe același teritoriu și considerarea ei ca fiind pătrunsă din afară (de unde?) ni se pare greșită. Oare este posibil ca la răstimpuri relativ scurte să se producă schimbări atât de importante în domeniul culturii materiale, oglindind evident schimbări de caracter etnic (1. La începutul culturii Karanovo III; 2. La începutul culturii Kaloianoveț; 3. La începutul culturii Marița). Noi credem că materialele din complexe mai cunoscute oglindesc anumite momente reprezentative, deosebite, distanțate în timp, din evoluția îndelungată a unei serii de comunități înrudite, legate genetic unele de altele și, datorită lipsei datelor referitoare la etapele intermediare, ele par a fi total deosebite.

În continuare sînt tratate problemele grupei culturale Karanovo V (respectiv cultura Marița) din prima jumătate a mileniului al IV-lea î. e. n. Aici s-a făcut greșeala de a se da un titlu generic nepotrivit, în loc ca problemele fiecărei culturi să fie tratate în câte un paragraf separat. În fraza introductivă se arată că în perioada dată se constată mari deosebiri locale în privința tradițiilor culturale. Credem că era mai bine să se arate că, de fapt, este vorba de o serie de populații deosebite, evident cu culturi diferite, avînd numai unele elemente similare datorită contactelor

dintre ele. Autoarea procedează de altfel just prezentînd manifestările artistice, în funcție de zonele geografice.

Sîntem de părere că denumirea de cultura Marița este pe deplin corespunzătoare culturii cu evoluție îndelungată (cu patru faze), specifică pentru bazinul fluviului Marița, în Tracia.

Ceramica culturii Marița este prezentată în ansamblu, deși era mai firesc să fi fost prezentată evolutiv pe faze. Forma preferată de purtătorii culturii era aceea de castron cu partea inferioară tronconică și cea superioară cilindrică.

S-a folosit decorul policrom, pictat cu culorile roșie, galbenă, albă și uneori chiar neagră. În perioada mijlocie a început să folosească decorul pictat cu grafit. Considerăm că unele elemente din domeniul ceramicii culturii Marița au jucat un rol important în evoluția viitoare a ceramicii din culturile vecine din zonă.

În aceeași perioadă, în nord-estul Bulgariei, s-a dezvoltat o cultură deosebită cu un colorit local. De fapt, în acest paragraf autoarea include, considerăm că fără justificare, câteva culturi deosebite. Astfel, precizăm că în zonele de litoral — după cum se știe — sînt documentate complexe culturale Sava (cu mai multe faze); în regiunile dintre râul Iantra și zona Silistrei sînt cele ale culturii Boian (faza Vidra), apoi cele din faza de tranziție la cultura Gumelnița.

În partea de sud-vest a țării, în acea vreme este documentată o cultură răsplîndită, de asemenea, în Macedonia și în Grecia, deosebită de culturile descrise. Formele vaselor și decorul sînt cu totul diferite. Vascele sînt în formă de castroane largi, de culoare cenușie, decorul este pictat cu ocră, roșu sau galben. Motivele decorative sînt alcătuite din benzi oblice formînd figuri în formă de V.

O altă zonă importantă este cea de nord-vest, unde s-a desfășurat evoluția comunităților culturii Gradeșnița.

Din greșeală, în lucrare nu sînt menționate alte două culturi documentate în preajma Dunării: în zona Vidin a fost cultura Vinča, iar de la Isker plină în apropiere de Iantra se cunosc unele complexe de tip Vădăstra.

În concluzia paragrafului se arată cu justețe că purtătorii culturilor amintite în textul lucrării aveau relații între ele, se influențau în oarecare măsură unele pe altele, ceea ce avea drept rezultat o anumită unificare în privința tehnicii.

În ultimul paragraf sînt tratate problemele privind ceramica grupei culturale Karanovo VI — Kodja Dermen, din a doua jumătate a mileniului al IV-lea î. e. n. Din această parte a expunerii lipsește un paragraf necesar, referitor la problemele culturii Krivodol (= Sălcuța) din nord-vestul țării.

În introducerea paragrafului se arată că în a doua parte a eneoliticului sînt foarte greu de delimitat tradițiile mai vechi din diferite zone. Singura dintre ele în cuprinsul căreia se pot urmări astfel de tradiții este zona de sud-est. În funcție de datele prezentate autoarea formulează ipoteza că în perioada de sfîrșit a eneoliticului (deci în perioada culturii Karanovo VI) s-a pornit un „torrent masiv omenesc, în mișcare dinspre sud spre nord, revărsat pe un vast teritoriu” într-o perioadă apreciabilă. În stadiul actual al cercetărilor considerăm că nu se poate vorbi de o astfel de mișcare. În schimb, în părțile estice, dintr-o zonă din preajma Dunării s-au produs, într-adevăr, mișcări tribale, lente, dar acestea s-au desfășurat spre est pînă la țărmul Mării Negre și apoi spre sud pînă spre țărmul Mării Egee, ceea ce a dus la o anumită unificare culturală (în mare parte etnică) a populației dintre Carpații Meridionali și țărmul Mării Egee. În zona învecinată spre vest, în aria culturii Krivodol situația a fost oarecum deosebită.

Autoarea a avut de împlinit cele mai multe dificultăți în realizarea lucrării atunci cînd a redactat capitolul referitor la ceramica epocii bronzului, deoarece problemele respective de-abia în ultimii cîțiva ani sînt pe cale de rezolvare. Din această cauză autoarea a fost nevoită să prezinte unele date izolate, în ordine cronologică, din diferite regiuni ale țării.

Pentru perioada timpurie a epocii bronzului (ceea ce la nord de Dunăre corespunde în parte cu perioada de tranziție la epoca bronzului) sînt prezentate numai materiale de tip Karanovo VII—Ezero, din estul Bulgariei.

Autoarea subliniază că, înaintea celor mai timpurii elemente Ezero, în toate tellurile din sud-estul Bulgariei se observă existența unui strat steril, format deasupra straturilor de cultură Karanovo VI, ceea ce, după părerea sa, constituie o dovadă că, în acea perioadă intermediară, teritoriul actual al Bulgariei a fost nelocuit un anumit răstimp și că oamenii epocii bronzului s-au stabilit pe telluri după o anumită întrerupere, venind din altă parte. Nu putem fi de acord cu această părere. De fapt, locuirea așezărilor eneolitice a încetat cu timpul, diferențiat, nu brusc în toate ținuturile odată, datorită unor cauze pe care treptat le lămuresc cercetările arheologice. Dintre cauze nu putem neglija pătrunderea dinspre stepele nord-pontice a unor comunități ale culturii Drevneimnaia, în ținuturile din nord-estul Bulgariei. Mormintele lor tumulare se cunosc în mai multe locuri (de exemplu Endje). De asemenea, nu pot fi trecute cu vederea din acest proces complicat, nici elementele de origine sud-estică (de tipul celor de la Mihalič). Diferitele elemente au acționat, în anumite zone și perioade, cu intensități variabile. Noii veniți au intrat în contact cu populația locală pe care fie că au

izgonit-o din anumite zone, fie că au asimilat o parte din ea. În ansamblu a fost diferită de la regiune la regiune, dar este sigur că niciodată pe teritoriul Bulgariei nu s-a produs o depopulare pe regiuni vaste, pentru o perioadă mai îndelungată. Formarea unor straturi sterile pe telluri se poate explica prin modul de trai (preferința altor locuri pentru așezări) și prin ocupațiile deosebite ale noilor veniți.

Dacă analizăm unele descoperiri din nordul țării vecine în comparație cu descoperirile de la nord de Dunăre, vom fi în măsură să aducem unele completări și precizări. În nordul Bulgariei, în dreptul zonei Olteniței, în preajma Dunării, considerăm că trebuie să existe complexe de tip Cernavoda I și Cernavoda II. De asemenea, în dreptul sud-estului Olteniei există foarte probabil complexe de tip Cernavoda III—Celei, iar în nord-vestul țării vecine, puțin mai tîrziu au viețuit diferite comunități aparținînd culturii Coțofeni. Reprezentative în acest sens sînt materialele de tip Coțofeni descoperite în peștera Măgura, de care probabil se leagă și desenele rupestre din același complex.

În prima parte a epocii bronzului, în Bulgaria a dobîndit o largă răspîndire decorul făcut cu șnurul răsucit realizîndu-se felurite motive decorative (mai ales în formă de rețea), incrustate cu alb sau cu galben. Astfel de vase au adesea marginea vălurită.

Către sfîrșitul primei jumătăți a epocii bronzului s-au răspîndit, în ținuturile din sud, vase cu corpul sferic prevăzute cu o toartă zveltă, oblică, supraînălțată, cu una sau cu două prelungiri conice. Uneori gura vaselor este oblică.

În acea perioadă se constată o înnoire treptată a formelor, care se continuă și în a doua jumătate a epocii bronzului. Sînt deosebit de arătoase vasele în formă de kantaros descoperite la Iunațițe, frumos ornamentate cu linii fine în rețea, incrustate cu culoare albă. Atrage atenția și seria complexelor aparținînd culturii Novo Selo (= Gîrla Mare) ale cărei comunități erau răspîndite și în nord-vestul Bulgariei, de-a lungul malului Dunării. Mai înainte, în aceleași ținuturi, considerăm că au locuit probabil comunitățile culturii Glina. În complexul de la Novo Selo sînt materiale specifice reprezentate prin cești, castroane mari și urne cu decor fin incizat, din linii continue sau din înțepături succesive combinate cu cercuri concentrice, triunghiuri etc.

În concluziile capitolului se reamintește „perioada moartă” (= de depopulare) și se subliniază regresul în domeniul artei, legat, în mare măsură, de o nouă populație nomadă, cu altă organizare social-economică și evident cu alte tradiții artistice. Este interesantă remarca autoarei că viața nomadă duce de regulă la sărăcirea formelor ceramice, pe cînd la populațiile sedentare se observă o îmbogățire a formelor și decorului ceramicii.

Capitolul dedicat reprezentărilor antropomorfe are o introducere în care se explică raporturile dintre existență și conștiința socială, din vremea respectivă. Se arată și rolul jucat, în epocile studiate, de plastica antropomorfă și care sînt criteriile de clasificare.

Datorită numărului redus al figurinelor, autoarea a grupat plastica din unele culturi prezentînd-o în ansambluri. Credem totuși că era preferabil să se păstreze criteriul prezentei figurinelor pe culturi (pe cît posibil chiar pe faze), în ordine cronologică, deoarece, deși „credințele” din vremea dată erau similare în diferite arii culturale, modul de înfățișare a figurinelor era deosebit în privința: formei, poziției (corpului, brațelor) și a decorului, în fiecare cultură și fază în parte. Subliniem că în primele paragrafe se fac unele observații interesante de caracter tipologic cu privire la figurinele analizate.

Figurinele găsite în aria culturilor Karanovo I și Kremikovți, foarte puține, au fost lucrate în principal, din lut ars, și foarte rar din rocă verde sau din marmură. Majoritatea sînt feminine. O figurină de tip Karanovo I, de la Karanovo, are capul dreptunghiular (pe care sînt indicați convențional ochii și nasul) așezat direct pe umeri, corpul redat cu grijă; sîni sînt alăturați și fixați anormal de sus. Figurina are o steatopigie accentuată. Picioarele sînt despărțite printr-o linie adîncă. Autoarea consideră că astfel de figurine nu sînt legate de cultul fertilității, deoarece abdomenul este redat prin proporții normale. Este caracteristică poziția brațelor. Ele sînt exagerat de lungi: cel stîng acoperă partea inferioară a abdomenului, iar cel drept este așezat cu palma în dreptul taliei. În continuare autoarea atrage atenția asupra existenței unor „canoane” rigide, respectate, de obicei, de cei care modelau figurinele. În zona Kremikovți au fost găsite cîteva figurine (în picioare) cu capul rupt din vechime. Bustul lor este scurt, au mîinile redade ca niște prelungiri laterale conice. Este, în schimb, modelată exagerat de mare partea inferioară a corpului, cu steatopigie accentuată. Unele figurine au decor pictat cu culoare cafenie. Sînt documentate și o serie de reprezentări plastice antropomorfe, schematice, fixate pe pereții vaselor.

Este interesantă observația autoarei că figurinele masculine au o anumită poziție specifică a mîinilor. De obicei, una din mîini este modelată ca fiind ridicată în sus, cealaltă era întinsă în jos, în timp ce la figurinele feminine, de regulă, mîinile sînt ridicate în sus sau întinse lateral. Se atrage, pe drept cuvînt, atenția asupra importanței acordate de oameții neolitici actului nașterii, subliniat în diferite chipuri de către acei care modelau figurinele. Sînt amintite și cîteva figurine foarte stilizate, din rocă verde, redînd chipuri de

femei întinse pe spate, în poziție de naștere. Astfel de figurine oglindesc un cult al femeii mamă. Din aceeași perioadă datează și o singură figurină de marmură.

Reluînd ideea că nu există nici o legătură între culturile Karanovo II și Karanovo III, autoarea caută să deosebească figurinele al căror tip s-ar fi schimbat datorită modificărilor din domeniul concepțiilor religioase. Figurinele culturii Karanovo III evolute sînt caracterizate, după cum arată autoarea, prin schimbarea concepției în privința modelării și a proporțiilor corpului omenesc. În perioada dată se renunță cu totul la modelarea exagerată a părții inferioare a corpului. Capul și gîtul figurinelor formează un cilindru prelung cu o fațetă oblică sus, ochii erau redați prin creștături, iar nasul printr-o proeminență mică. Se remarcă modelarea circulară sau elipsoidală a corpului. Partea lui inferioară căpătînd un aspect aproape cilindric, cu picioarele strîns alăturate. Una din figurinele masculine de la Karanovo are decor pictat. Se cunosc și rare figurine fragmentare de marmură.

Analizînd raporturile dintre figurinele Karanovo III și cele de tip Karanovo IV, autoarea arată că între ele nu constată nici o legătură, deși, după cum se știe, este normal să se păstreze cel puțin unele caractere mai vechi, credințele religioase și tradițiile fiind elemente foarte conservatoare.

Figurinele culturii Kaloianovet-Karanovo IV sînt cu corpul modelat realist, cu ochii (redați prin linii incizate) migdalați, gura redată prin linii incizate. Nasul este realizat prin contactul celor două planuri oblice ale feței. Corpul este redat realist.

Analizînd în continuare problemele plasticii, credem că autoarea greșește cînd tratează împreună figurinele aparținînd culturilor: Marița, Gradeșnița, Gumelnița și Sălcuța. Figurinele sînt grupate în funcție de: material (lut ars, os, marmură și aur), poziție (în picioare sau șezînd) și sex.

În privința figurinelor feminine de lut, se arată că ele sînt redade schematic și reprezintă de regulă o femeie gravidă sau în poziție de naștere. Este, pe drept, subliniat faptul că poziția mîinilor are o adîncă semnificație simbolică. Ele sînt înfățișate prin prelungiri scurte, în cîteva poziții specifice vremii. Poziția mîinilor îndoite în sus se poate considera ca o continuare a cultului mamei. O astfel de poziție a brațelor este caracteristică numai figurinelor feminine. De regulă, partea inferioară a corpului este mult lățită, cu steatopigie, cu abdomenul proeminent și cu picioare masive. Alte figurine sînt înfățișate cu brațele pe sîni sau sub ei și indică același cult al femeii mamă. Acesta este oglindit și prin reprezentările mamei cu copilul purtat pe spate. Este de reținut interesanta idee a autoarei, că așa numitele „cocoșe” de pe spatele unor figu-

rine feminine ar putea reprezenta tot chipuri (oarte stilizate ale unor copii, cu atât mai mult, cum subliniază autoarea, cu cât acele figurine „cocoșate” au corpul normal, drept. La figurinele feminine de lut ars, așezate, brațele sînt încruciate pe piept sau pe abdomen. La acestea este modelată exagerat partea inferioară a corpului. La seria figurinelor feminine, autoarea adaugă și pe acelea redînd corpuri zvelte de femei tinere. În diferite perioade ale eneoliticului figurinele aveau decor incizat format din linii și spirale.

Figurinele masculine prezintă o particularitate interesantă. Prin redarea feței lor se caută individualizarea. Astfel s-au descoperit figurine redînd chipuri de copii, de bărbați adulți și de bătrîni. La figurinele masculine redarea brațelor este mai liberă. În unele cazuri o mînă era așezată pe pubis, alta pe talie. În majoritatea cazurilor o mînă este pusă pe piept și alta orizontal pe talie. Aceasta din urmă este poziția tipică a mînilor la figurinele masculine din eneoliticul Bulgariei. Adesea pe fața figurinelor masculine era redată cite o mască. Se remarcă, de asemenea, că toate figurinele cu brîu sînt masculine. Unele au și capul împodobit cu o fișie pe frunte și ceafă, realizată cu ocră roșu sau cu grafit.

Figurinele eneolitice de marmură au în ansamblu aceleași caracteristici ca și cele de lut, dar și unele elemente specifice datorită materialului folosit. Majoritatea figurinelor redau personaje feminine în picioare. Capul lor este plat, cu detaliile realizate prin linii zgîrțite. Brațele sînt întinse sau încruciate pe partea superioară a abdomenului. De obicei, partea de sus a corpului este mai scurtă, iar cea de jos este prelungă, cu picioare masive, despărțite printr-o linie. În Bulgaria se cunoaște o singură figurină de marmură ce poate fi considerată ca fiind masculină. Mîinile sînt redată în poziția obișnuită numai figurinelor masculine (stînga pe piept, dreapta la brîu).

Pe întreg teritoriul Bulgariei sînt documentate figurine antropomorfe de os, de trei tipuri: plate, arcuite și prismatice. Precizăm că prima și ultima categorie aparțin culturilor Kodja Dermen-Gumelnița și Krivodol-Sălcuța, iar cea de-a doua categorie se întinde numai în estul țării, în complexe Gumelnița.

În continuare sînt prezentate amuletele lucrate din foaie de aur, din valve de Spondylus și din anumite roci. Amuletele de aur sînt rotunde, unele au cite o mică prelungire în sus. Autoarea consideră că ele reprezintă un cap omesc. După părerea noastră, în realitate este vorba de întreg corpul omesc foarte stilizat.

În privința începutului epocii bronzului autoarea revine la părerea sa (cu care nu sîntem de acord) că teritoriul Bulgariei a fost părăsit pentru o anumită perioadă și apoi a fost repopulat, începînd dinspre sud, de tri-

buri străine, cu o cultură, respectiv cu tradiții artistice, mult mai sărace și mai primitive în raport cu cele dinainte. Se constată că în perioada dată plastica a dispărut aproape cu totul. Se cunosc numai două figurine de os mult stilizate, neornamentate, avînd caracteristici cu totul deosebite de acelea ale figurinelor din eneolitic. Capul și corpul sînt unite. Mîinile puternic indoite în sus.

Către sfîrșitul epocii bronzului este din nou documentată o serie de figurine feminine, cu totul deosebite, în aria culturii Novo Selo-Girna Mare, de-a lungul Dunării, în nord-vestul Bulgariei. Ele sînt din aceeași fază ca și cele descoperite în cuprinsul necropolei de la Cîrna. Autoarea consideră că este greu de precizat dacă motivele decorative de pe figurine reproduc ornamentele de pe îmbrăcăminte sau nu.

Cercetările efectuate în ultima vreme permit să arătăm că purtătorii culturii Novo Selo-Girna Mare și-au continuat evoluția normală în zona lor de răspîndire (din sud-vestul țării noastre și din nord-vestul Bulgariei) pînă spre sfîrșitul epocii bronzului, fiind apoi incluși în procesul de trecere la epoca fierului.

Figurinele zoomorfe de lut ars se cunosc în majoritatea așezărilor neolitice din întreaga țară vecină. Ele redau animale stilizate, de obicei domestice și mai rar sălbatice, înfățișate în două poziții: în picioare și culcate pe o parte.

În diferite așezări din neolitic, eneolitic și epoca bronzului au fost descoperite vase zoomorfe care redau simbolic animale sau poate chiar păsări, frumos ornamentate cu diferite culori.

Podoabele au fost lucrate din os, corn, scoici, aur și din piatră, în formă de ace, mărgele și brățări. Podoabele din epoca bronzului sînt reprezentate mai ales prin mărgele din colți de mistreț.

În capitolul de concluzii autoarea rezumă evoluția și caracteristicile estetice ale culturilor neolitice și din epoca bronzului, subliniind existența hiatusurilor din diferite perioade. Este amintită unificarea culturală de pe aproape întreg teritoriul Bulgariei din timpul celei de-a doua părți a eneoliticului. După părerea noastră, observația este valabilă numai pentru jumătatea de est a țării și anume pentru aria de răspîndire a culturii Gumelnița și, numai în parte, în zonele de vest ale Bulgariei, locuite de comunitățile culturii Krivodol-Sălcuța.

Paragraful următor se referă din nou la depopularea teritoriului Bulgariei, problema la care ne-am mai referit.

În partea finală a lucrării sînt făcute unele considerații cu privire la organizarea socială a comunităților din perioadele studiate. Printre altele se consideră că încă din epoca neolitică (respectiv încă din perioada eneoliticului timpuriu) pe teritoriul Bulgariei s-ar fi manifestat primele faze ale unor diferențieri sociale. Ni se

pare că se plasează prea timpuriu aceste transformări sociale, care de fapt s-au manifestat efectiv cel mai devreme la sfârșitul eneoliticului.

În lucrarea recenzată sînt — după cum am arătat — o serie de greșeli, dar nu pot fi trecute cu vederea numeroasele părți și idei originale interesante. Din lectura atentă a volumului rezultă cu toată claritatea că autoarea posedă un bagaj bogat de cunoștințe, pentru întreg teritoriul Bulgariei acoperind problematica celor două epoci studiate. În

unele privințe autoarea a fost dezavantajată de unii termeni sau de idei preluate de la predecesori.

Trebuie subliniat totuși efortul autoarei de a realiza prima încercare de sinteză cu privire la arta epocii neolitice și a epocii bronzului, prin care contribuie la propaganda pentru știința arheologică, atît în țara sa, cît și peste hotare.

Eugen Comșa

MARIUS MOGA — ION I. RUSSU, *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timișoara, 1974, 104 p.

Sub acest titlu, Marius Moga, fost director al Muzeului Banatului, și prof. I. I. Russu publică materialul epigrafic aflat în lapidariul muzeului timișorean.

După *Cuvînt introductiv* (p. 3—5) și lista cuprinsului (p. 6), urmează catalogul propriuzis; acesta cuprinde: — *Monumente onorare*, nr. 1—7 (p. 7—20); — *Monumente votive (religioase)*, nr. 8—23 (p. 21—47); — *Inscripții funerare*, nr. 24—47 (p. 48—86); — *Material tegular*, nr. 48—66 (p. 87—98).

Catalogul este urmat de: *Abrevieri și bibliografie* (p. 99—100), *Index epigraphicus* (p. 100—103) și *Localitățile de proveniență a materialelor epigrafice* (p. 104).

Interesul cu care a fost așteptată și înlîmpnată apariția cărții se justifică prin faptul că din cele 47 de inscripții lapidare, 25 sînt inedite (nr. 2, 7—10, 16, 17, 19—23, 26, 27, 29, 32—36, 38, 43, 44—46), în mare parte rezultate din săpăturile arheologice recente de la Tibiscum. Remarcăm numărul însemnat de inscripții (15) ale arcașilor palmirenieni, staționați la Tibiscum (nr. 8—10, 20, 23, 26, 29, 30—31, 34, 35, 37, 43—45); dintre acestea, 4 sînt bilingve, latino-palmireniene (nr. 30, 37, 43, 45).

Ar fi fost util — tocmai pentru că este vorba de un catalog de muzeu — ca piesele să fie însoțite de numărul de inventar, lipsă ce sperăm a se remedia cu ocazia publicării primului fascicul (Banatul) al culegerii de inscripții antice din România. O umbră aruncă asupra cărții calitatea ilustrației, care nu permite o reluare a lecturilor dificile — ceea ce, firește, nu se poate reproșa autorilor.

Dar nu pentru a face o simplă prezentare ne-am oprit asupra acestei cărți, care se impune studiilor epigrafice din țara noastră. Tocmai pentru a scoate în evidență meritele acesteia — prin ineditul informațiilor și acribia științifică a autorilor — ne vom opri asupra citorva din monumentele publicate:

2. Altar descoperit zidit în pretoriul castrului de la Tibiscum; dedicat de *cohors I Sagittariorum*, în anul 165, împăratului Marcus Aurelius.

Noutatea constă în atestarea acestei unități militare în Dacia încă de la mijlocul secolului al III-lea e.n.; cohorta pare a fi, într-adevăr, identică cu unitatea de garnizoană a Drobetei (atestată aici în prima jumătate a secolului al III-lea¹). Este posibil să se fi aflat la Drobeta încă din timpul reformelor administrative ale lui Hadrian, cînd va fi luat locul cohorței *III Campestris*² (aceasta din urmă este atestată din nou în Moesia Superior în anul 160³). Se pare că prin anul 165 o fracțiune a cohorței *I Sagittariorum* a fost dislocată la Tibiscum — probabil pentru lucrări militare, căci lasă aici cărămizi ștampilate (nr. 55).

Faptul că inscripția a fost găsită zidită în peretele pretoriului poate fi un indiciu cronologic asupra construirii (refacerii?) acestuia. Se exclude domnia lui Marcus Aurelius (cărui îi este dedicat altarul) și a fiului său Commodus; este posibil ca pretoriul castrului Tibiscum să se fi ridicat în epoca lui Septimiu Sever — Caracalla.

11. Altar votiv de la Tibiscum închinat *Deo Soli Ierhaboli* de către Aurelius Laecanius Paulinus, veteran din *cohors I Vindellicorum*⁴.

De remarcat în această inscripție numele zeului (*Ierhabol*), transcris în forma sa palmireniană: YRHBWL⁵. I. I. Russu comunică

¹ D. Tudor, *Oltenia romană*², București, 1968, p. 348.

² *Ibidem*, p. 350.

³ CIL, XVI, 111.

⁴ De acord cu autorii, personajul este identic cu dedicantul inscripției nr. 13; cf. S. C. Petolescu, SCIV, 23, 1972, 4, p. 497.

⁵ Vezi discuția (cu bibliografie) la I. I. Russu, ActaMN, 6, 1969, p. 184, nota 38.